

فصل‌نامه علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)

دوره ۱۴، شماره ۵۳، پاییز ۱۴۰۱، صص ۳۱۴-۳۴۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۵/۱۰

(مقاله پژوهشی)

DOI: [10.30495/dk.2022.1898230.1901](https://doi.org/10.30495/dk.2022.1898230.1901)

تحلیل و بررسی نسخه اساس استاد فروزانفر در تصحیح دیوان کبیر مولوی

دکتر شیرین رزمجو بختیاری^۱، دکتر الهام خلیلی جهرمی^۲، دکتر محمدیوسف نیری^۳

چکیده

دیوان کبیر مولوی از متون محوری پژوهش‌های عرفانی است. از حدود نیم قرن پیش تا به امروز تمام تحقیقاتی که در زمینه غزلیات مولوی انجام شده، براساس کلیات شمس تصحیح استاد فروزانفر بوده‌است؛ اما از زمان تصحیح این متن تا کنون نقدهایی درباره اصل متن و شیوه تصحیح انجام گرفته‌است. شیوه تصحیح استاد فروزانفر و انتخاب نسخه قونیه ۷۷۰ به عنوان نسخه اساس یکی از مسائلی است که باید به صورت علمی و انتقادی بررسی شود. در مورد نسخه مذکور دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. در این پژوهش ضمن آوردن نقدهایی که درباره آن انجام شده، به طور دقیق و مفصل به معرفی غزل‌هایی پرداختیم که در هیچ یک از نسخ - حتی در نسخه‌های پر حجم - نیامده‌اند و تنها در نسخه قونیه ۷۷۰ (=فد) آمده‌اند، در بین این غزل‌ها، به غزل‌هایی برخوردیم که مطمئناً از آن مولوی نیستند و هم چنین به غزل‌هایی برخوردیم که نباید آن‌ها را غزلی مستقل به حساب آورد. بررسی این غزل‌ها می‌تواند مبنای این امر باشد، که نسخه قونیه ۷۷۰ (=فد) نسخه معتبر و اصلی نیست و برای تصحیح دیوان کبیر مولوی نباید آن را نسخه اساس قرار داد.

واژگان کلیدی: دیوان کبیر، مولوی، نسخه قونیه ۷۷۰، تصحیح، فروزانفر.

^۱ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران.

^۲ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسؤل)

^۳ استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

مقدمه

در این پژوهش به توصیف، بررسی و تحلیل نسخه اساس استاد فروزانفر در تصحیح دیوان کبیر مولوی می‌پردازیم. دیدگاه‌های متفاوتی درباره نسخه قونیه ۷۷۰ (= فذ) وجود دارد، عده‌ای به ستایش و تحسین این نسخه پرداخته‌اند و عده‌ای نیز بر آنند که این نسخه اجمع نسخ دیوان کبیر است و لزوماً نمی‌تواند معتبرترین نسخ باشد.

استاد فروزانفر سال‌های فراوانی از عمر گرانقدرشان را صرف تصحیح دیوان کبیر مولوی کرده‌اند. در مقدمه جزء اول این تصحیح به زحمتهایی که ایشان برای تصحیح غزلیات شمس کشیده‌اند، اشاره شده‌است. در همان‌جا خاطر نشان می‌کنند که اول بار که گوش نگارنده (= استاد فروزانفر) با نوای ملکوتی غزلیات شمس آشنا شد، سال ۱۳۳۸ هجری قمری (حدود ۱۲۹۶ شمسی) بود که کتاب مجمع الفصحای تألیف مرحوم رضا قلی خان هدایت را تهیه کردم و در مجلد اول این کتاب غزل‌هایی از مولوی ذیل شرح حال شمس تبریزی آمده‌بود و بعد از این کتاب، با زحمت فراوان دیوان مولوی چاپ لکنهو را پیدا می‌کنند و بر اساس این دیوان چاپی متوجه می‌شوند که بسیاری از غزل‌هایی که در چاپ لکنهو آمده، الحاقی است و از مولوی نیست (ر.ک: فروزانفر، ۱۳۹۰: الف و ب).

استاد فروزانفر در ادامه مشکلاتی را که برای پیدا کردن نسخه‌ها با آن مواجه شده‌اند، خاطر نشان می‌کنند و در نهایت وقتی که نسخه‌ها به دستشان می‌رسد، کھولت سن بر ایشان چنان غلبه کرده‌است که از دو نفر به نام امیرحسن یزدگردی و حسین کریمان برای این کار کمک می‌گیرند (ر.ک: همان: ه).

در حال حاضر جامع‌ترین تصحیح موجود از دیوان مولانا، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر است. این تصحیح که در ده مجلد تنظیم شده‌است، مشتمل بر غزلیات، ترجیعات، ملامعات و رباعیات است. تعداد غزلیات ۳۲۲۹ معادل ۳۴۶۶۲ بیت است. فرهنگ نوادر و لغات و تعبیرات و مصطلحات دیوان کبیر نیز در میانه مجلد هفتم آمده‌است. استاد فروزانفر در مقدمه جلد اول و چهارم دیوان شرح می‌دهند که برای تصحیح دیوان کبیر مولانا چهارده نسخه پیش روی داشته و تنها ده نسخه را مبنای تصحیح خود قرار داده‌اند. از این میان نه نسخه، از شماره یک تا نه، در مقدمه جلد اول صفحات «و» تا «بج» معرفی شده‌است و نسخه دهم در مقدمه جلد چهارم معرفی شده که از همان مجلد به بعد در کار تصحیح دخالت داده شده‌است؛ هم‌چنین در مقدمه

جلد دوم، به نسخه‌ای نیز اشاره شده است که مصحح «به سبب تازگی نسخه در مقابله و تصحیح دیوان از آن استفاده نکرد[دهاست]، مگر در ترجیح بعضی از نسخ اساس بر یکدیگر آن‌هم در چند مورد شمرده و معدود» (مولوی، مقدمه فروزانفر، ج ۲، ۱۳۶۳: الف). در این‌جا ناگزیر به معرفی اجمالی این نسخ بر اساس مقدمه فروزانفر پرداخته شده است؛ مختصات این نسخ در جدول زیر نمایش داده شده است:

ردیف	رمز	محل نگهداری	خط	تاریخ تقریبه	تاریخ تقریبی	تعداد برگ	تعداد ابیات	توضیحات فروزانفر
۱	عد	کتابخانه اسعدافندی در سلیمانیه	نسخ	-	ربع آخر ۷ و اوایل ۸	۳۴۸	۱۰۳۲۲	از روی نسخ دست اول استنساخ شده، افتادگی دارد
۲	قو	موزه قونیه	نسخ	-	اواخر ۷	۲۵۲	۱۰۸۱۰	از روی نسخ دست اول استنساخ شده
۳	چت	کتابخانه چستر بیثی	نسخ	-	قرن ۷	۳۵۹	۳۸۱۲۴	در خور اعتماد است
۴	مق	موزه قونیه	نسخ	-	تا ربع اول ۸	۵۲۴	۳۰۵۳۵	-
۵	خب	کتابخانه بلدیة استانبول	نسخ	۷۲۳	-	۳۰۰	۶۶۰	منتخبی از دیوان
۶	قح	کتابخانه گدک احمدپاشا	نسخ	۷۲۷	-	۲۰۲	۵۸۷۶	کاتبش با نسخه «خب» یکی است.
۷	قح (قص)	کتابخانه گدک احمدپاشا	نسخ	۷۳۰	-	۲۷۸	۱۰۷۳۷	از قافیه‌راء تا نون
۸	خج	کتابخانه نخجوانی	نسخ	-	تا اوایل ۸	-	-	قافیه واو و هاء و یاء
۹	فد	موزه قونیه	نسخ	۷۷۰	-	۳۲۵	۴۰۳۸۰	نسخه اساس
۱۰	عل	کتابخانه حسن عالی بک یوجل	نسخ	-	نیمه اول ۸	۴۱۴	۱۲۹۲۷	در مقدمه جلد ۴ معرفی شده است.
۱۱	ین	کتابخانه ملی وین	نستعلیق	۸۴۵	-	۳۸۸	۳۵۲۰۷	در مقدمه جلد ۲ آمده

پیشینه تحقیق

بعد از استاد فروزانفر، توفیق سبحانی در سال ۱۳۸۶ نسخه پر حجم قونیه ۷۷۰ را به صورت نسخه عکسی چاپ می‌کند، هم‌چنین با توجه به این‌که توفیق سبحانی معتقد است که نسخه فذ به طور کامل در تصحیح استاد فروزانفر مقابله و به کار گرفته نشده است، این نسخه را به همراه تعلیقات، فهرست و کشف‌الابیات حروف‌چینی و چاپ می‌کند. وی طی مقاله‌ای با عنوان «دیوان

کبیر قونیه و کلیات شمس استاد فروزانفر» پس از تمجید فراوان از زحمات ایشان یادآور می‌شود: «استاد گرامی! شما که در مقدمه کلیات شمس تبریزی مرقوم فرموده‌اید: «چون نسخه قونیه یا نسخه فذ» کامل‌ترین نسخه است و عده اشعار آن از همه پیش‌تر، آن را در استنساخ مبنای کار قرار دادیم...» چرا این نسخه در مواردی با ضبط شما اختلاف آشکار دارد؟ چرا به همه اختلافات در پانویشت اشاره نفرموده‌اید؟» (سبحانی، ۱۳۸۶: ۹۷) و پس از آن ۹۳ مورد اختلافاتی را که نسخه قونیه با دیوان مصحح استاد فروزانفر دارد، بیان می‌کند.

دربارۀ این تصحیح که بر اساس تک نسخه قونیه ۷۷۰ انجام شده‌است، تمجیدها و انتقادهایی به چشم می‌خورد. از جمله مهم‌ترین این تمجیدها، سخنان بهاءالدین خرمشاهی در مراسم رونمایی این کتاب است، خرمشاهی تصحیح دیوان شمس توسط سبحانی را بهتر از فروزانفر می‌داند و دربارۀ آن می‌گوید: ایشان نسخه‌ای را مبنا قرار داده که اساس نسخ یازده‌گانه فروزانفر هم بوده‌است. تصحیح توفیق سبحانی یک نسخه‌ای است. کامل‌ترین نسخه فروزانفر همین نسخه فذ است که سبحانی در تصحیح خود از آن استفاده کرده‌است. مرحوم فروزانفر به غیر از نسخه فریدون نافذ از ده نسخه دیگر نیز استفاده کرده که این کار باعث کامل‌تر شدن تصحیح نشده‌است. چرا که نقص ممکن است در افزودنی هم باشد و مرحوم فروزانفر به گمان من هرچه جز نسخه فریدون نافذ را آورده زلالی اثر را از بین برده‌است. خرمشاهی تصحیح سبحانی از دیوان کبیر مولانا را علی‌الاطلاق بهترین چاپ کلیات می‌داند (به نقل از خبرگزاری فارس در تاریخ پنجم آذر ۱۳۸۶).

در نقد گفته بهاءالدین خرمشاهی این اندازه کفایت می‌کند که بگوییم برخی از نسخ مرحوم فروزانفر از لحاظ اعتبار، مهم‌تر و اصیل‌تر از نسخه قونیه ۷۷۰ «فذ» بوده‌اند و این نکته را بارها استاد مینوی و استاد شفیع‌الدینی اشاره کرده‌اند؛ هرچند بقیه نسخه‌ها از لحاظ حجم هم‌سنگ نسخه فذ نیستند. با توجه به مغشوش بودن نسخ موجود نمی‌توان نسخه ۷۷۰ را تنها به این دلیل که اجمع نسخ است، بهترین و قابل اعتمادترین نسخه نیز پنداشت.

تصحیح توفیق سبحانی نقدهایی نیز به همراه داشت؛ برای مثال رحمان مشتاق مهر سه مقاله با عنوان‌های «نگاهی به حواشی کلیات شمس بر اساس نسخه مورخ ۷۷۰ به تصحیح توفیق سبحانی» و «نگاهی دیگر به نسخه قونیه و تصحیح فروزانفر از کلیات شمس» و «تا تصحیح نهایی دیوان کبیر: نسخه قونیه یا تصحیح فروزانفر؟» دارد که در آن‌ها به نقد و بررسی دیوان مصحح توفیق سبحانی پرداخته‌است.

در مقاله نخست پس از بررسی مراحل چاپ این اثر در پی مقایسه آن با کلیات شمس فروزانفر برمی‌آید و می‌گوید: «این چاپ اگرچه مبتنی بر تک‌نسخه مورخ ۷۷۰ قونیه است، مصحح در حین کار، نسخه فروزانفر را نیز پیش چشم داشته و خواسته یا ناخواسته، بعضی از ضبط‌های آن را به جای ضبط نسخه اساس وارد متن کرده‌است. به بعضی از این جایگزینی‌ها در پاورقی اشاره شده و بعضی از موارد فراموش شده نیز در اصلاحیه یادآوری شده‌است؛ ولی هم‌چنان مواردی هست که متن منطبق با ضبط نسخه اساس نیست. البته چه بسا در این موارد، ضبط مختار فروزانفر بر ضبط نسخه قونیه ترجیح داشته و مصحح محترم نتوانسته ضبط نادرست را حفظ کند؛ اما مسئله این است که در چاپ متن بر اساس یک نسخه که اعتبار آن مسلم فرض شده‌است، درست‌تر آن است که تمام ویژگی‌های نسخه اساس در متن حفظ شود و به ذکر ضبط نسخه‌های دیگر و بعضی از توضیحات لازم در حاشیه اکتفا شود» (مشتاق مهر، ۱۳۸۸ الف: ۷۷). انتقاد مذکور کاملاً بجاست. زیرا توفیق سبحانی در حروف‌چینی تک‌نسخه خطی می‌بایست به نسخه «فد» پایبند می‌بود و از توجه به دیگر نسخ و چاپ استاد فروزانفر اجتناب می‌کرد. اگرچه او نیز چنین اشکالی به استاد فروزانفر وارد آورده‌است و ایشان را پایبند به نسخه اساس نمی‌داند.

استاد فروزانفر نسخه پرحجم فد را نسخه اساس خود دانسته، اما در تصحیح به نسخ دیگر نیز توجه داشته‌است. این مسأله مبین این معناست که ایشان به نسخه «فد» اعتماد کامل نداشته و این نسخه را برای تصحیح کافی نمی‌دانسته‌است.

مشتاق مهر در نقد گفته توفیق سبحانی (ر.ک: سبحانی، ۱۳۸۶: ۵۵) که معتقد است، فروزانفر تنها از برخی نسخ در دسترسش، استفاده کرده، می‌گوید فروزانفر دقیقاً چهارده نسخه در اختیار داشته از میان آن‌ها، در حین تصحیح، از نسخه کتابخانه وین (با رمز «ین») یکی از نسخه‌های شخصی استاد که به قرن نهم تعلق داشته و دو نسخه شخصی دیگر که متعلق به قرن دهم بوده، به دلیل متأخر بودنشان استفاده نشده‌است. ولی ده نسخه دیگر، در حین تصحیح به طور کامل با هم مقابله شده‌است پس جمله «از برخی از آن‌ها استفاده کرده‌است» درباره ارزش کار استاد فروزانفر حق مطلب را ادا نمی‌کند (ر.ک: مشتاق مهر، ۱۳۹۱: ۱۴۷ و ۱۴۸).

نگارندگان پس از بررسی برخی نسخ در دسترس استاد فروزانفر به نکاتی دست یافتند که مؤید این مطلب است که برخی از نسخ مورد استفاده ایشان در تصحیح به طور کامل مقابله نشده‌است و متأسفانه به جای ذکر این مطلب در زیر نویس‌ها، مطالبی ذکر شده که گمراه‌کننده است.

نسخه‌ی نخجوانی که در فهرست‌های نسخ خطی به اهمیت و اعتبار آن اشاره شده، یکی از نسخ مورد استفاده استاد فروزانفر بوده‌است؛ استاد فروزانفر این نسخه را تقریباً در مقابله و نسخه بدل لحاظ نکرده‌اند. این نکته در مورد نسخه (عل) که در ابتدای جلد چهارم دیوان کبیر معرفی شده نیز صادق است.

۳۱۹

پس این سخن مشتاق مهر در مورد تصحیح استاد فروزانفر نادرست است؛ علاوه بر این دو مورد، درحین تصحیح به موارد متعددی برخوردیم که ضبط نادرست است و مقابله‌ها به دقت انجام نشده است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی (کتابخانه‌ای) است. در این پژوهش پس از تهیه‌ی تمام نسخ مورد استفاده‌ی استاد فروزانفر به بررسی و تحلیل دقیق نسخه‌ی اساس ایشان یعنی نسخه‌ی قونیه ۷۷۰ (=فذ) پرداخته‌ایم. پس از توصیف نسخه‌ی مذکور به ذکر مواردی که اصلاح آن به اصالت متن دیوان کبیر مولوی منجر می‌شود، اشاره کرده‌ایم.

مبانی تحقیق

ابتدا لازم است پیش از تحلیل و بررسی نسخه‌ی قونیه ۷۷۰ به توصیف آن پردازیم. اصل نسخه در کتابخانه موزه قونیه به شماره ۶۸ و ۶۹ نگهداری می‌شود. مشتمل بر ۳۲۴ برگ (=۶۴۸ صفحه) ۳۳ سطری ۴ ستونی است. از صفحه ۸ تا ۵۶۲ غزل‌هاست. در پایان غزل‌ها در صفحه ۵۶۲ ترقیمه دارد: «تمت الغزلیات یوم الجمعة و اواخر محرّم المکرم سنه سبعین و سبعمائه حامداً لله و مصلياً علی نبیه.» از صفحه ۵۶۲ تا ۵۹۵ رباعیات است. در پایان رباعیات ترقیمه دارد؛ متن ترقیمه چنین است: «ابتداء این نسخه دیوان مقدّس از ثانی شوال سنه ثمان و ستین و سبعمائه و تمام شدن و مقابله کردن بعون الهی عزّ شأنه و بصحّت رسانیدن بکتابت بنده ضعیف نحیف المحتاج الی رحمۀ الله تعالی حسن بن عثمان المولوی در غرّه ربیع الاخر لسنه سبعین و سبعمائه.» در صفحه ۵۹۹ که با دیگر صفحات نسخه کاملاً متفاوت است، چهار غزل نوشته شده‌است که سه تا از این غزل‌ها - «اگر دل از غم دنیا جدا توانی کرد»، «ز شمس الدین مخدومی قدح آر»، «چون همه عشق روی توست جمله رضای نفس ما» - در هیچ کدام از نسخ دیگر نیامده‌است و غزل «ز شمس الدین مخدومی قدح آر» را فروزانفر در دیوان چاپی هم نیاورده‌است؛ با این‌که از نظر سبک و سیاق و خط با سه غزل دیگر تفاوتی ندارد. از صفحه ۶۰۲ دوباره غزل‌ها آغاز می‌شود و تا ۶۲۶ ادامه دارد و بقیه رباعیات نیز از

صفحه ۶۲۶ تا صفحه آخر نسخه ادامه دارد. به نظر می‌رسد غزل‌ها و رباعی‌های بعد از ترقیمه دوم مکمل قسمت پیشین نسخه است. خط این نسخه، نسخ است و ترتیب قرار گرفتن غزل‌ها در این نسخه وزنی-الفبایی است. ۳۱۹۶ غزل دارد که تعداد ابیات غزل‌ها ۳۴۴۲۸ است. نسخه با بیت زیر آغاز می‌شود:

ای طایران قدس را عشقت فزوده بال‌ها در حلقه سودای تو روحانیان را حال‌ها
این نسخه پر حجم‌ترین نسخه از میان نسخ مورد استفاده استاد فروزانفر است که اساس کار استاد در تصحیح بوده است. این نسخه تزیینات بسیاری دارد. در ابتدای نسخه فهرست بحور و در صفحه ۶ و ۷، مقدمه آمده است. علامت اختصاری این نسخه در تصحیح «فذ» است.

بحث

غزل‌هایی که فقط در نسخه قویه ۷۷۰ (=فذ) آمده:

از میان ۱۰ نسخه استاد فروزانفر و ۴ نسخه نویافته، تعداد غزل‌هایی که فقط در نسخه فذ آمده ۵۱ است. تک‌نسخه بودن این غزل‌ها دلیل بر کم‌اعتبار بودن آن‌هاست. بسامد غزل‌ها در این نسخه بیش‌تر از بقیه نسخ است و این نسخه، اساس کار استاد فروزانفر در تصحیح بوده است. فهرست غزل‌هایی که تنها در فذ آمده است، در ادامه خواهد آمد. در این قسمت به دلیل تعداد زیاد غزل‌ها، تمام ابیات غزل‌ها آورده نشده است و تنها غزل‌هایی که نیاز به توضیح دارد، ذکر شده است.

اندر چاه شد		
برون شو ای غم از سینه که لطف یار می‌آید	۵۹۳	۹
ز رویت دسته گل می‌توان کرد	۶۸۴	۱۰
روی تو به رنگریز کان ماند	۶۸۸	۱۱
از دلبر ما نشان کی دارد	۷۲۷	۱۲
عید بگذشت و همه خلق سوی کار شدند	۸۰۸	۱۳
هر زمان لطفت همی در پی رسد	۸۳۱	۱۴
شب شد و هنگام خلوت‌گاه شد	۸۳۲	۱۵
گر نخسپی شبکی جان چه شود	۸۳۸	۱۶
غره مشو گر ز چرخ کار تو گردد بلند ^۲	۸۹۶	۱۷
شرح دهم من که شب از چه	۸۹۷	۱۸

مطلع غزل	شماره	ردیف
چون همه عشق روی تست جمله رضای نفس ما	۵۲	۱
بیدار کنید مستیان را	۱۳۰	۲
در میان عاشقان عاقل میا	۱۸۲	۳
چنان کاین دل از آن دلدار مستست	۳۶۳	۴
این چنین پابند جان میدان کیست	۴۳۲	۵
هر کی بالاست مر او را چه غمست	۴۳۵	۶
هر نفس آواز عشق می‌رسد از چپ و راست	۴۷۳	۷
بی‌گاه شد بی‌گاه شد خورشید	۵۴۲	۸

به کوی دل فرورفتم زمانی	۲۷۲۲	۴۱
ای آنک تو خواب ما بیستی	۲۷۷۲	۴۲
با یار بساز تا توانی	۲۷۷۳	۴۳
هر کی از نیستی آید به سوی او خبری	۲۸۹۱	۴۴
گر در آب و گر در آتش می‌روی	۲۹۲۶	۴۵
نیست عجب صف زده پیش سلیمان پری	۳۰۲۷	۴۶
ز صبحگاه فتادم به دست سرمستی	۳۱۰۵	۴۷
میان تیرگی خواب و نور بیداری	۳۱۰۷	۴۸
نه ز عاقلانم که ز من بگیری	۳۱۱۳	۴۹
طارت حیلی و زال حیلی	۳۲۱۶	۵۰
ز شمس الدین مخدومی قلدح آر	غزل افتاده	۵۱

سیه دل بود		
بانگ زدم من که دل مست کجا می‌رود	۸۹۸	۱۹
اگر دل از غم دنیا جدا توانی کرد	۹۵۹	۲۰
به حارسان نکوروی من خطاب کنید	۹۶۰	۲۱
گفت کسی خواجه سنایی بمرد ^۳	۱۰۰۷	۲۲
خداوند خداوندان اسرار	۱۰۴۸	۲۳
ای صبا حالی ز خد و خال شمس‌الدین بیار	۱۰۸۱	۲۴
روستایی بچه‌ای هست درون بازار	۱۰۹۳	۲۵
از آن مقام که نبود گشاد زودگذر	۱۱۵۵	۲۶
خلق را زیر گنبد دوار ^۴	۱۱۶۴	۲۷
ای سگ قصاب هجر خون مرا خوش بلیس	۱۲۱۳	۲۸
شنو پندی ز من ای یار خوش کیش	۱۲۳۷	۲۹
اندرآمد شاه شیرینان ترش	۱۲۶۰	۳۰
باز درآمد طبیب از در ایوب خویش	۱۲۷۹	۳۱
عمرک یا واحدا فی درجات الکمال	۱۳۶۱	۳۲
کجکنن اغلن اودیا کلکل	۱۳۶۳	۳۳
شراب شیره انگور خواهم	۱۵۴۵	۳۴
نظری به کار من کن که ز دست رفت کارم	۱۶۲۷	۳۵
خیز تا فتنه‌ای برانگیزیم	۱۷۶۶	۳۶
دوش چه خورده‌ای دلا راست بگو نهان مکن	۱۸۴۳	۳۷
بفریفتیم دوش و پرندوش به دستان	۱۸۹۵	۳۸
گر تنگ بدی این سینه من	۲۰۹۶	۳۹
نه آتش‌های ما را ترجمانی	۲۷۲۱	۴۰

* غزل ۴۳۲:

این چنین پابند جان میدان کیست	ما شدیم از دست این دستان کیست
می‌دود چون گوی زرین آفتاب	ای عجب اندر خم چوگان کیست
آفتابا راه‌زن راهت نزد	چون زند داند که این ره آن کیست
.....

هر کسی دستک زنان کای جان و آن‌که دستک زن کند او جان
 ۱۲ شمس تبریزی که نور اولیاست با چنان عزّ و شرف سلطان کیست
 غزل ۴۲۸ و ۴۳۲ با هم اشتراکاتی دارند. بیت اول و دوم غزل ۴۳۲ در غزل ۴۲۸ آمده‌است.
 غزل ۴۲۸ در نسخ متعددی آمده، ولی غزل ۴۳۲ تنها در فذ آمده‌است. ویژگی‌های نسخه‌شناسی
 غزل ۴۲۸ و ۴۳۲ در زیر آمده‌است:

۴۲۸. این چنین پابند جان میدان کیست: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۱۳ بیت دارد و
 در نسخه‌های فذ (۲ بار^۵)، چت، عد و رض^۶ آمده‌است.

۴۳۲. این چنین پابند جان میدان کیست: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۱۳ بیت دارد و
 تنها در نسخه فذ آمده‌است.

از نظر اصالت غزل ۴۲۸ معتبرتر است، غزل ۴۲۸ در نسخه‌های متعددی آمده‌است. نسخه
 اسعد افندی (=عد) که از نسخ معتبر به حساب می‌آید، هم این غزل را دارد.

* غزل ۴۷۳:

هر نفس آواز عشق می رسد از چپ و راست	ما به چمن می رویم عزم تماشا که راست
نوبت خانه گذشت نوبت بستان رسید	صبح سعادت دمید وقت وصال و بقاست
۳ ای شه صاحب قران خیز ز خواب گران	مرکب دولت بران نوبت وصل آن ماست
طبل وفا کوفتند راه سما روفتند	عیش شما نقد شد نسیه فردا کجاست
روم برآورد دست زنگی شب را شکست	عالم بالا و پست پرلمعان و صفاست
۶ ای خنک آن را که او رست از این رنگ و بو	زان‌که جز این رنگ‌وبو در دل و جان رنگ‌هاست
ای خنک آن جان و دل کو رهد از آب و گل	گر چه در این آب و گل دستگه کیمیاست

غزل ۴۶۳ و ۴۷۳ مصرع اول یکسان دارند. مصرع دوم غزل ۴۶۳: ما به فلک می‌رویم عزم تماشا که راست. مصرع دوم غزل ۴۷۳: ما به چمن می‌رویم عزم تماشا که راست. ویژگی‌های نسخه‌شناسی غزل ۴۶۳ و ۴۷۳ در زیر آمده‌است:

۳۲۳

۴۶۳. هر نفس آواز عشق می‌رسد از چپ و راست:^۷ این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۱۱ بیت دارد و در نسخه‌های فذ، چت، مق، مر،^۸ عد، رض، جن^۹ آمده‌است. تعداد بیت‌های این غزل در نسخه فذ ۱۹، در نسخه مر ۲۱ و در دیگر نسخ ۲۰ بیت است.

۴۷۳. هر نفس آواز عشق می‌رسد از چپ و راست: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۷ بیت دارد و تنها در نسخه فذ آمده و مانند تصحیح استاد فروزانفر ۷ بیت دارد. با آن‌که این غزل تنها در فذ آمده‌است، در چاپ استاد فروزانفر بیت دوم، مصرع دوم به جای «بقاست»، «لقااست» آورده‌اند؛ گویی ضبط غزل ۴۶۳ را اصل و اساس قرار داده‌اند. همان‌طور که در نسخه‌شناسی آمده‌است، اعتبار غزل ۴۶۳ کاملاً مشهود است، اما غزل ۴۷۳ هم از نظر نسخه‌شناسی و هم از لحاظ زبانی ضعیف می‌نماید و معتبر نیست.

* غزل ۵۴۲:

غزل ۵۲۴

بی‌گاه شد بی‌گاه شد خورشید اندر چاه شد
 خورشید جان عاشقان در خلوت الله شد
 روزیست اندر شب نهران ترکی میان هندوان
 شب ترک تازی‌ها بکن کان ترک در خرگاه شد
 ۳ گر بو بری زاین روشنی آتش به خواب اندر زنی
 کز شب روی و بندگی زهره حریف ماه شد
 ما شب گریزان و دوان و اندر پی ما زنگیان
 زیرا که ما بردیم زر تا پاسبان آگاه شد
 ما شب روی آموخته صد پاسبان را سوخته
 رخ‌ها چو شمع افروخته کان بیدق ما شاه شد
 ۶ ای شاد آن فرخ‌رخ‌ی کو رخ بدان رخ آورد
 ای کَر و فر آن دلی کو سوی آن دلخواه شد
 آن کیست اندر راه دل کو را نباشد آه دل
 کار آن کسی دارد که او غرقابۀ آن آه شد
 چون غرق دریا می‌شود دریاش بر سر می‌نهد

غزل ۵۴۲

بی‌گاه شد بی‌گاه شد خورشید اندر چاه شد
 خورشید جان عاشقان در خلوت الله شد
 روزیست اندر شب نهران ترکی میان هندوان
 هین ترک تازی بکن کان ترک در خرگاه شد
 ۳ گر بو بری زان روشنی آتش به خواب اندر زنی
 کز شب روی و بندگی زهره حریف ماه شد
 گردیم ما آن شب روان اندر پی ما هندوان
 زیرا که ما بردیم زر تا پاسبان آگاه شد
 ما شب روی آموخته صد پاسبان را سوخته
 رخ‌ها چو گل افروخته کان بیدق ما شاه شد
 ۶ بشکست بازار زمین بازار انجم را ببین
 کز انجم و در ثمین آفاق خرمنگاه شد
 تاچند از این استور تن کو کاه‌وجو خواهد زمن
 بر چرخ راه کهکشان از بهر او پرکاه شد
 استور را اشکال نه رخ بر رخ اقبال نه

چون یوسف چاهی که او از چاه سوی جاه شد
 گویند اصل آدمی خاک است و خاکی می‌شود ۹
 کی خاک گردد آن‌کسی کو خاک این درگاه شد
 یکسان نماید کشت‌ها تا وقت خرمن دررسد
 نیمیش مغز نغز شد و آن نیم دیگر گاه شد

اقبال آن جانی که او بی مثل و بی اشباه شد
 ۹ تن را بدیدی جان نگر گوهر بدیدی کان نگر
 این نادره ایمان نگر کایمان در او گمراه شد
 معنی همی گوید مکن ما را در این دلق کهن
 دلق کهن باشد سخن کو سخره افواه شد
 من گویم ای معنی بیا چون روح در صورت درآ
 تا خرقه‌ها و کهنه‌ها از فر جان دیباه شد
 ۱۲ بس کن رها کن گازی تا نشنود گوش پری
 کان روح از کروبیان هم سیر و خلوت خواه شد

غزل ۵۲۴ و ۵۲۵ و ۵۴۲ مطلع‌های یکسانی دارد. چنان‌که پیش از این ملاحظه کردید، دو غزل ۵۲۴ و ۵۴۲ ابیات مشترک فراوانی دارد؛ اما تنها مصراع نخست غزل ۵۲۵ با دو غزل دیگر یکسان است؛ پس آوردن آن وجهی ندارد و به همین دلیل ذکر نشد. مواردی که در جدول بالا زیر آن خط کشیده شده، موارد اختلاف دو غزل است. غزل ۵۲۴، ۱۰ بیت است و غزل ۵۴۲، ۱۲ بیت. سه غزل مذکور پشت سرهم در فذ آمده‌اند ولی در دیوان چاپی بین ۵۲۴ و ۵۴۲ فاصله افتاده است. غزل ۵۲۴ و ۵۲۵ در نسخ متعدد آمده‌است، اما غزل ۵۴۲ را فقط فذ دارد. ویژگی‌های نسخه‌شناسی غزل ۵۲۴ و ۵۴۲ در زیر آمده است:

۵۲۴. بی‌گاه شد بی‌گاه شد خورشید اندر چاه شد: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۱۰ بیت دارد و در نسخه‌های فذ، چت، مق، قح، قو، بر، رض و خب آمده است و همین تعداد بیت را دارد.

۵۴۲. بی‌گاه شد بی‌گاه شد خورشید اندر چاه شد: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۱۲ بیت دارد و تنها در نسخه فذ با همین تعداد بیت آمده است. با توجه به نسخه‌شناسی و آوردن دو غزل در کنار هم این نکته آشکار است که بهتر بود استاد فروزانفر غزل ۵۴۲ را غزلی مستقل به حساب نیاوردند.

* غزل ۶۸۸:

زلف تو به نقش بند جان ماند
 بر عارض نازکت نشان ماند
 مسکین عاشق چنان جوان ماند
 کآخر دل من بدان دهان ماند

۳ روی تو به رنگریز کان ماند
 گر سایه برگ گل فتد^{۱۰} بر تو
 روزی گذرد ز هجر تو سالی
 دل‌تنگ نیم اگر چه دل‌تنگم

در چشم من آی تا تو هم یک تن که به صد هزار جان ماند
 ابیات این غزل، در میان قصیده‌ای ۳۸ بیتی از سید حسن غزنوی یافت شد:

۱	روی تو به ماه آسمان ماند	قد تو به سرو بوستان ماند
۲	گر سایه برگ گل فتد بر تو	بر عارض نازکت نشان ماند
۷	روزی گذرد ز هجر تو سالی	بیچاره حسن چسان جوان ماند
۶	دل‌تنگ نیم اگر چه دل تنگم	کآخر دل من بدان دهان ماند
۱۴	در چشم من آی تا تو هم بینی	جسمی که به صد هزار جان ماند

(حسن غزنوی، ۱۳۶۲: ۵۲ و ۵۳)

همانطور که ملاحظه می‌فرمایید غزل ۶۸۸ دیوان کبیر استاد فروزانفر با نسخه‌ی قونیه ۷۷۰ یعنی فذ تفاوت‌هایی دارد، در صورتی‌که این غزل در نسخ دیگر ایشان موجود نیست. از طرفی چنان‌که پیش از این ذکر شد ابیات این غزل با اندک اختلاف‌هایی در دیوان حسن غزنوی دیده شده‌است. پس آوردن این غزل به عنوان غزل مولوی نادرست است.

* غزل ۸۰۸:

غزل ۷۸۴	غزل ۸۰۸
۱ عید بگذشت و همه خلق سوی کار شدند	۱ عید بگذشت و همه خلق سوی کار شدند
۲ زیرکان از پی سرمایه به بازار شدند	-
عاشقان را چو همه پیشه و بازار تویی	-
عاشقان از جز بازار تو بیزار شدند	-
۳ سفها سوی مجالس گرو فرج و گلو	-
فقها سوی مدارس پی تکرار شدند	-
همه از سلسله عشق تو دیوانه شدند	-
۴ همه از نرگس مخمور تو خمار شدند	همه از نرگس مخمور تو خمار شدند
۵ دست و پاشان توشکستی چونه پا ماندونه دست	دست و پاشان توشکستی چونه پا ماند و نه دست
۶ پیر گشادند و همه جعفر طیار شدند	پیر گشادند و همه جعفر طیار شدند
۷ اهل دنیا ز کجا امت دیدار کجا	۳ اهل دینار کجا امت دیدار کجا
۸ گرچه دینار بشد لایق دیدار شدند	۴ گرچه دینار بشد لایق دیدار شدند
صدقات شه ما حصه درویشانست	
عاشقان حصه بر آن رخ و رخسار شدند	
ما چو خورشیدپرستان همه صحرا کویم	
سایه جویان چو زنان در پس دیوار شدند	

۹ تو که در سایه مخلوقی و او دیوار هست
 ورنه ز آسیب اجل چون همه مردار شدند
 جان چه کار آید اگر پیش تو قربان نشود
 جان کنون شد که چو منصور سوی دار شدند
 همه سوگند بخورده که دگر دم نزنند
 مست گشتند صبحی سوی گفتار شدند

در دیوان کبیر دو غزل ۷۸۴ و ۸۰۸ با مطلع یکسان آغاز می‌شوند. غزل ۸۰۸ تنها سه بیت دارد و تمام ابیات آن به صورت پراکنده در غزل ۷۸۴ آمده‌است که در متن با نقطه‌چین و اعداد ریزی که در ابتدای هر مصرع آمده، مشخص شده‌است. لازم به ذکر است بیت سوم غزل ۸۰۸ در نسخهٔ چت، قو، عل و رض، بیت ششم غزل ۷۸۴ است، اما این بیت در دیوان چاپی فروزانفر از غزل ۷۸۴ افتاده‌است. پس با احتساب این بیت تمام ابیات غزل ۸۰۸ در میان ابیات غزل ۷۸۴ آمده‌است و غزل ۸۰۸ به جز فذ، در هیچ نسخهٔ دیگری نیامده‌است. پس آوردن این غزل نیز به طور مستقل و به عنوان غزلی جداگانه نادرست می‌نماید. اطلاعات نسخه‌شناسی دو غزل را برای مقایسه در ادامه می‌آوریم:

۷۸۴. عید بگذشت و همه خلق سوی کار شدند: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۱۰ بیت دارد و در نسخه‌های فذ، چت^{۱۳}، مق، قو، عل و رض آمده‌است. تعداد ابیات در قو و عل ۱۱ و در مابقی نسخ ۱۰ است.

۸۰۸. عید بگذشت و همه خلق سوی کار شدند: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۳ بیت دارد و تنها در نسخهٔ فذ آمده‌است و همین تعداد بیت را دارد.

غزل ۷۸۴ و ۸۰۸ در برگ ۴۹۹ از نسخهٔ فذ آمده‌اند و با توجه به کتابت نسخه هر دو غزل عیناً پشت سر هم استنساخ شده‌است. با توجه به شواهد، غزل ۸۰۸ نمی‌تواند غزل مستقلی باشد.

* غزل ۸۳۸:

غزل ۸۳۸	غزل ۸۳۶
۱	۱
گر نخسپی شبکی جان چه شود	گر نخسپی شبکی جان چه شود
ور نکوبی در هجران چه شود	ور نکوبی در هجران چه شود
ور به یاری شبکی روز آری	ور به یاری شبکی روز آری
از برای دل یاران چه شود	از برای دل یاران چه شود

- ۳ ور دو دیده به تو روشن گردد
 کوری دیده شیطان چه شود
 ۲ ور بگیری ز گل افشانی تو
 همه عالم گل و ریحان چه شود
 ۴؛ آب حیوان که در آن تاریکیست
 پر شود شهر و بیابان چه شود
 ۶ ور خضروار قلاووز شوی
 تالاب چشمه حیوان چه شود
 -
 -
 -
 -
 ۹ ور ز خوان کرم و نعمت تو
 زنده گردد دوسه مهمان چه شود
 ور ز دلداری و جان بخشی تو
 جان بیابد دوسه بی جان چه شود
 ۹ ور سواره سوی میدان آیی
 تا شود سینه چو میدان چه شود
 روی چون ماهت اگر بنمایی
 ۱۲ تا رود زهره به میزان چه شود
 -
 -
 ۹ ور بریزی قلدحی مالمال
 بر سر وقت خماران چه شود
 ۱۲ ور بپوشیم یکی خلعت نو
 ما غلامان ز تو سلطان چه شود
 ور چو موسی بپذیری چوبی
 تا شود چوب تو ثعبان چه شود
 ۱ ور بر آری ز تک دریا گردد
 چو کف موسی عمران چه شود
 ۱۵ ور سلیمان بر موران آید
 تا شود مور سلیمان چه شود
 -
 -
 ۱۸ بس کن ای دل ز فغان جمع نشین

گر نگیوی تو پریشان چه شود گر نگیوی تو پریشان چه شود

چنان که ملاحظه می شود، تمام ابیات غزل ۸۳۶ با اختلافات اندک در غزل ۸۳۸ آمده است. ابیاتی که با شماره ریز مشخص شده، در غزل دوم جابه جا شده است؛ بنابراین اعداد ریز نشان دهنده یکسانی ابیات جابه جا شده هستند. مابقی ابیاتی که در مقابل یکدیگر آمده اند، یکسانند. بیت ۱۳ و ۱۷ غزل ۸۳۸ که با خط موج دار مشخص شده است، در غزل ۸۳۶ نیامده است.

۷ بیت از غزل ۸۰۰ شبیه به دو غزل پیشین است، البته ابیات متفاوتی هم دارند. همچنین یکی از تفاوت های این غزل با دو غزل پیشین، افزوده شدن یک رکن فعلاتن به وزن آن است. اطلاعات نسخه شناسی این دو غزل در ادامه آمده است. غزل ۸۳۸ تنها در نسخه فذ آمده، غزل ۸۳۶ علاوه بر فذ در چت هم آمده است:

۸۳۶. **گر نخسپی شبکی جان چه شود:** این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۱۶ بیت دارد و در نسخه های فذ و چت با همین تعداد بیت آمده است.

۸۳۸. **گر نخسپی شبکی جان چه شود:** این غزل در تصحیح استاد فروزانفر و نسخه فذ آمده و ۱۳ بیت دارد.

همان طور که ملاحظه می فرمایید تعداد بسیاری از غزل هایی که تک نسخه هستند و تنها در نسخه قونیه ۷۷۰ یعنی فذ آمده اند با غزل های دیگری که نسخ بیشتری آنها را تأیید می کنند، اشتراک دارند. گویی کاتب ابیات این غزل ها را به طور مستقل آورده است.

* غزل ۹۵۹:

کشکول شیخ بهایی	۹۵۹
اگر دل از غم دنیا جدا توانی کرد	اگر دل از غم دنیا جدا توانی کرد
نشاط و عیش به باغ بقا توانی کرد	نشاط و عیش به باغ بقا توانی کرد
وگر به آب ریاضت برآوری غسلی	اگر به آب ریاضت برآوری غسلی
همه کدورت دل را صفا توانی کرد	همه کدورت دل را صفا توانی کرد
۳ ز منزلت هوس گر برون نهی قدمی	۳ ز منزل هوسات ار دو گام پیش نهی
نزول در حرم کبریا توانی کرد	نزول در حرم کبریا توانی کرد
وگر ز هستی خود بگذری یقین می دان	درون بحر معانی لانه آن گهبری
که عرش و فرش و فلک زیر پا توانی کرد	که قدر و قیمت خود را بها توانی کرد
-	به همت ار نشوی در مقام خاک مقیم

- مقام خویش بر اوج علا توانی کرد
- ۶ - اگر به جیب تفکر فروبری سر خویش
- گذشته‌های قضا را ادا توانی کرد
- ولیکن این صفت ره روان چالاکست
- تو نازنین جهانی کجا توانی کرد
- ۶ - نه دست و پای اجل را فرو توانی بست
- نه رنگ و بوی جهان را رها توانی کرد
- تو رستم دل و جانی و سرور مردان
- ۹ - اگر به نفس لثیمت غزا توانی کرد
- مگر که درد غم عشق سر زند در تو
- به درد او غم دل را دوا توانی کرد
- ز خار چون و چرا این زمان چو درگذری
- به باغ جنت وصلش چرا توانی کرد
- ۱۲ - اگر تو جنس همایی و جنس زاغ نه ای
- ز جان تو میل به سوی هما توانی کرد
- همای سایه دولت چو شمس تبریزست
- نگر که در دل آن شاه جا توانی کرد

غزل «اگر دل از غم دنیا جدا توانی کرد» و سه غزل دیگر به مطلع‌های «ز شمس‌الدین مخدومی قده آر»، «چون همه عشق روی تست جمله رضای نفس ما» و «ز روی تست عید آثار ما را» در صفحه ۵۹۹ فذ آمده‌است. این صفحه از نظر ظاهری با بقیه صفحات تفاوت دارد. نه تزئینات دارد و نه جدول‌بندی. غزل «ز روی تست عید آثار ما را» در فذ مکرر است. غزل «ز شمس‌الدین مخدومی قده آر» اصلاً در چاپ فروزانفر نیامده‌است.

در کشکول شیخ بهایی ذیل غزل «اگر دل از غم دنیا جدا توانی کرد» که تحت عنوان «شیوه عزلت» آمده غزل را از ابن سینا دانسته‌است و در پایان افزوده: «شاید از ابی علی بن مسکویه باشد». چنان‌که در بالا آمده‌است، ۵ بیت از این دو غزل مشترک است ولی مابقی ابیات تفاوت دارد و دو بیتی که زیر آن‌ها خط کشیده شده‌است در غزل مولوی نیامده‌است (ر.ک: شیخ بهایی، ۱۳۸۸: ۱۸۵)

* غزل ۱۱۵۵:

از آن مقام که نبود گشاد زودگذر
 برو به سوی خریدار خویش همچون زر
 درخت اگر متحرک شدی ز جای به جا
 نه رنج اژه کشیدی نه زخمه‌های تبر

۳ زمان چو حاکم توست و مکان چو معبر تو مکان نیک گزین و زمان نکو بنگر
چنان شوی که مکان و زمان و اهل زمان دگر نتانند کردن به فعل در تو اثر
تو تیره گردی از شب چو آینه گردون نه زردروی خزان گردی از هوا چو شجر
بیت دوم شبیه به مطلع دو غزل «۲۱۴» و «۱۱۴۲» است. این بیت شبیه بیتی از انوری است.
انوری قصیده‌ای با مطلع «نماز شام چو کردم بسیج راه سفر» دارد که بیت پانزدهم آن چنین
است:

۱۵ درخت اگر متحرک شدی ز جای به نه جور ارّه کشیدی و نه جفای تبر
(انوری، ۱۳۳۷: ۲۱۰)

*غزل ۱۲۱۳:

ای سگ قصاب هجر خون مرا خوش بلیس ز آن‌که نیرزد کنون خون رهی یک لکیس
گنج نهان دو کون پیش رخس یک جو است بهر لکیسی دلا سرد بود این مکیس
۳ عاشقی آن صنم وانگه ترس کسی یک دم و یک رنگ باش عاشق و آنگاه پیس
ای دل شکرستان از نمکش شور کن آب ز کوثر مخور، خاک در او بلیس
زود بشو لوح را ز ابجد این کاف و نون آنگه ای دل برو نقطه خالش نویس
۶ ای حسد موج زن بحر سیاه آمدی خشت گل تیره‌ای ز آب جهنم بخیس
شمس حق و دین کشید تیغ برون از نیام ای خرد دوک سار تار خیالی بریس

ترکیب‌ها و واژگان این غزل غریب است. مثل ساختن فعل امر از مصادر خیسیدن، رسیدن و ترکیب‌ها و واژگانی چون «خرد دوک سار»، «حسد موج زن»، «سگ قصاب هجر» و «لکیس». واژه اخیر در فرهنگ‌ها نیامده است و تنها در فرهنگ نوادر غزلیات، با توجه به دو بیت همین غزل استاد فروزانفر حدس زده‌اند به معنی پول سیاه و پشیز باشد (ر.ک: فروزانفر، ج ۷، ۱۳۶۳: ۴۲۴) از آنجایی که زبان این غزل چندان استوار نیست و تنها در یک نسخه آمده است، شاید بهتر می‌بود که جزو غزل‌های منسوب به مولوی آورده شود.

*غزل ۱۳۶۱:

عمرک یا واحدا فی درجات الکمال قد نزل الهم بی یا سندی قم تعال
چند از این قیل و قال عشق پرست و بیال تا تو بمانی چو عشق در دو جهان بی‌زوال
۳ یا فرجی مونس‌ی یا قمر المجلس وجهک بدر تمام ریقک خمر حلال
چند کشی بار هجر غصّه و تیمار هجر خاصه که منقار هجر کند تو را پر و بال

- روحک بحر^{۱۴} الوفا لونک لمع الصفا
 ۶ آه ز نفس فضول آه ز ضعف عقول
 عمرک لولا التقی قلت ایبا ذا الجلال
 آه ز یار ملول چند نماید مالال
 تطرب قلب السوری تسکرهم بالهوی
 تدرک ما لا یری انت لطیف الخیال
 آن که همی خوانمش عجز نمی دانمش
 تا که بترسانمش از ستم و از وبال
 ۹ تدخل ارواحهم تسکر اشباحهم
 تجلسهم مجلسا فیه کؤوس ثقال
 جمله سوال و جواب زوست و منم چون رباب
 می زندم او شتاب زخمه که یعنی بنال
 تصلح میزاننا تحسن الحاننا
 تذهب احزاننا انت شدید المحال
 ۱۲ یک دم آواز مات یک دم بانگ نجات
 می زند آن خوش صفات بر من و بر وصف حال

۳۳۱

غزل ۱۳۶۱ ملمعی فارسی و عربی است، ابیات فارسی آن در غزل ۱۳۵۲ و ابیات عربی آن در غزل ۱۳۶۸ آمده است. البته در چت، غزل فارسی یعنی غزل ۱۳۵۲ در حاشیه آمده است. از آنجایی که در موارد مشابه، ملمع تک نسخه است و دو غزل فارسی و عربی در نسخ بیشتری آمده شاید بتوان این نتیجه را گرفت که ملمع بعداً توسط دیگران ساخته شده است. مصرع بودن بیت اول فارسی و بیت اول عربی احتمال مذکور را تقویت می کند. ابیات فارسی، یک غزل مجزاً بوده، ابیات عربی هم یک غزل مجزاً بوده است؛ سپس کاتب فذ با در کنار هم گذاشتن ابیات یک ملمع ساخته است.

آخرین بیت عربی یعنی بیت «تصلح میزاننا...» در پایان ابیات فارسی آمده است ولی در پایان ابیات عربی نیامده است. اطلاعات نسخه شناسی هر سه غزل در زیر آمده است:

۱۳۶۱. عمرک یا واحدا فی درجات الکمال (ملمع فارسی - عربی): این غزل در تصحیح استاد فروزانفر و تنها نسخه فذ، ۱۲ بیت دارد.

۱۳۵۲. چند از این قیل و قال عشق پرست و بیال: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۷ بیت دارد و در نسخه های فذ و چت با همین تعداد بیت آمده است.

۱۳۶۸. عمرک یا واحدا فی درجات الکمال: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۵ بیت دارد و در نسخه های فذ، چت، مق و قص با همین تعداد بیت آمده است.

* غزل ۱۶۲۷:

نظری به کار من کن که ز دست رفت کارم
 به کسم مکن حواله که به جز تو کس ندارم
 چه کمی درآید آخر به شرابخانه تو
 اگر از شراب وصلت ببری ز سر خمارم

- ۳ چو نیام سزای شادی ز خودم مدار بی‌غم
 که در این میان همیشه غم توست غمگسارم
- تمام ابیات این غزل سه بیتی، در میان غزلی ۹ بیتی از عطار آمده‌است. غزل عطار:
- نظری به کار من کن که ز دست رفت کارم
 همه عمر من برفت و برفت هیچ کارم
- ۳ اگر به دستگیری بپذیری اینت منت
 و اگر نه رستخیزی ز همه جهان برآرم
- چه کمی درآید آخر به شرابخانه تو
 اگر از شراب وصلت ببری ز سر خمارم
- چو نیم سزای شادی ز خودم مدار بی‌غم
 که درین چنین مقامی غم توست غمگسارم
- ۶ ز غم تو همچو شمعم که چو شمع در غم تو
 چو زکار شد زبانم بروم به پیش خلقی
- ز توام هر آنچه هستم که اگر نه‌ای نیم من
 که تویی که آفتابی و منم که ذره‌وارم
- ۹ اگر از تو جان عطار اثر کمال یابد
 منم آنکه از دو عالم به کمال اختیارم

(عطار، ۱۳۹۲: ۴۵۳)

این غزل در نسخ معتبر دیوان عطار - مج، سل و ق- آمده‌است؛ در صحّت انتساب آن به عطار جای تردید نیست، بنابراین قطعاً این غزل سروده مولوی نیست. از میان ده نسخه مورد استفاده استاد فروزانفر این غزل فقط در نسخه فذ که از نسخ پر حجم و اساس استاد فروزانفر بوده، آمده‌است. در کلیات شمس تبریزی مصحح توفیق سبحانی که نسخه اساس فروزانفر را به صورت چاپی درآورده‌است، این ابیات به عنوان یک غزل مستقل آمده‌است (ر.ک: مولوی، ج ۲، ۱۳۸۹: ۱۱۶۱).

* غزل ۱۸۴۳:

- دوش چه خورده‌ای دلا راست بگو نهان مکن
 همچو کسان بی‌گنه روی به آسمان مکن
- رو ترش و گران کنی تا سر خود نهان کنی
 باری دگر گرفتمت بار دگر همان مکن
- ۳ باده خاص خورده‌ای جام خلاص خورده‌ای
 بوی شراب می‌زند لخلخه در دهان مکن
-
- خشم کسی کند که او جان و جهان ما بود
 خشم مکن تو خویش را مسخره جهان مکن
- ۹ بند برید جوی دل آب سمن روا نشد
 مشعله‌های جان نگر مشغله زبان مکن

غزل ۱۸۴۳ و ۱۸۲۷ مشترکاتی دارد. بیت اول و سوم غزل ۱۸۴۳، بیت اول و دوم غزل ۱۸۲۷ است. غزل ۱۸۴۳ در صفحه ۴۶۰ فذ، با خطی کاملاً متفاوت با متن آمده است. اطلاعات نسخه‌شناسی این دو غزل در زیر آمده‌است:

۱۸۲۷. دوش چه خورده‌ای دلا راست بگو نهان مکن: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۱۵ بیت دارد و در نسخه‌های فذ، چت، مق، قو، عد و قص بیت آمده‌است. در فذ ۱۴ بیت و در مق ۱۲ بیت دارد.

۱۸۴۳. دوش چه خورده‌ای دلا راست بگو نهان مکن: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر و تنها نسخه فذ ۹ بیت دارد.

زبان غزل ۱۸۲۷ پخته‌تر است و از نظر نسخه‌شناسی هم در نسخ معتبر بیشتری آمده‌است.

* غزل ۲۷۲۱:

نه آتش‌های ما را ترجمانی	نه اسرار دل ما را زبانی
نه محرم درد ما را هیچ آهی	نه همدم آه ما را هیچ جانی
۳ نه آن گوهر که از دریا برآید	نه آن دریا که آرامد زمانی
نه آن معنی که زاید هیچ حرفی	نه آن حرفی که آید در بیانی
معانی را زبان چون ناودان است	کجا دریا رود در ناودانی
۶ جهان جان که هر جزوش جهان است	نگنجد در دهان هرگز جهانی

بیت اول دو غزل ۲۷۲۱ و ۲۶۵۶ یکی است. از میان نسخ فروزانفر، غزل ۲۷۲۱ تنها در نسخه فذ آمده‌است. در حالی که غزل ۲۶۵۶ در ۵ نسخه از نسخ استاد فروزانفر آمده‌است. زبان غزل دوم استوارتر است.

۲۶۵۶. نه آتش‌های ما را ترجمانی: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۱۰ بیت دارد و در نسخه‌های فذ، چت، مق، خج و عد با همین تعداد بیت آمده‌است.

۲۷۲۱. نه آتش‌های ما را ترجمانی: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر و تنها نسخه فذ ۷ بیت دارد.

* غزل ۲۷۷۲:

ای آن‌که تو خواب ما بیستی	رفتگی و به گوشه‌ای نشستی
ما را همه بند دام کردی	ما بند شدیم و تو بجستی
۳ جز دام تو نیست کفر و ایمان	یا رب که چه بس درازدستی

.....

.....

عقل دومی و نفس اول
 ۶ این وهم من است شرح تو نیست
 ای آمده بهر ما به پستی
 تو خود هستی چنان‌که هستی
 بیت اول غزل ۲۷۴۱ و ۲۷۴۲ و ۲۷۷۲ یکسان است. بقیه ابیات متفاوت است. نکته مهم در اینجاست که غزل ۲۷۴۱ و ۲۷۴۲ در پنج نسخه مشترک آمده‌است، اما غزل ۲۷۷۲ فقط در فذ آمده‌است.

۲۷۴۱. ای آنک تو خواب ما بیستی: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۱۰ بیت دارد و در نسخه‌های فذ، چت، مق، خج و رض با همین تعداد بیت آمده‌است.

۲۷۴۲. ای آنک تو خواب ما بیستی: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر ۹ بیت دارد و در نسخه‌های فذ، چت، مق، خج و عد آمده‌است. در فذ، چت و رض ۸ بیت و در خج ۷ بیت دارد.

۲۷۷۲. ای آنک تو خواب ما بیستی: این غزل در تصحیح استاد فروزانفر و تنها نسخه فذ ۹ بیت دارد.

* غزل افتاده: ز شمس‌الدین مخدومی قدح آر

ز شمس‌الدین مخدومی قدح آر
 عصای مدح شمس‌الدین بیفکن
 ۳ فنا گردد همه سحر و کرامت
 ز نو مستان معنی را ببینی
 که اندر فی شرابی هست چون نار
 چون موسی تا شود ماننده مار
 به مخدومی شمس‌الدین به یک بار
 که می‌آیند از اقصای اسرار
 ۶ تنم خار است اندر پای جانم
 چه پیدا خار و ناپیداست پایم
 نهانست حضرت و عالم هویدا
 که حضرت هم‌چو دل عالم چو گفتار
 ۹ یکی نطقی ز دل برخاست صد رو
 نماند نطق و ماند نطق در دل
 که نا لئه و آنایه راجع
 برفت آن نطق با دل ماند این کار
 ۱۲ چو سرّ سرّ دل را تو بجویی
 بود مخدوم شمس‌الدین دلدار
 ولیکن گر بخواهد او بجویی
 وگر نی بسته‌باشی اندر انکار
 چو در پاهای شمس‌الدین درافتی
 چه اندک پیش تو آنگه چه بسیار

- ۱۵ تو را انوار عالم چون چراغی اسیر یک نفس باشد پدیدار
شوی تو روح بخش جمله عالم ز مخدومی شمس‌الدین مختار
بدری و بدوزی و بیبازی فروبندی و بگشایی خداوار
- ۱۸ اگر خواهی نمایی خویشتن را وگر خواهی فروهشتی تو آستار
تو بینی جمله را عریان برهنه نبیند مر تو را از لطف دیار
شهنشاهی شوی در عالم جان ز شاهی باشدت ای شاه هم عار
- ۲۱ همه فخرت ز شمس‌الدین بود بس که در پیشش تو باشی خادم غار
تو شمس‌الدین ز شمس‌الدین همی گو ز شمس‌الدین به شمس‌الدین همی زار

۳۳۵

چنان‌که پیش‌تر بیان شد، این غزل و سه غزل دیگر به مطلع‌های «اگر دل از غم دنیا جدا توانی کرد»، «چون همه عشق روی تست جمله رضای نفس ما» و «ز روی تست عید آثار ما را» در صفحه ۵۹۹ فذ آمده‌است. این صفحه از نظر ظاهری با بقیه صفحات تفاوت دارد. نه تزئینات دارد و نه جدول بندی. غزل «ز شمس‌الدین مخدومی قدح آر» اصلاً در چاپ فروزانفر نیامده‌است. از نظر زبانی هم این غزل استوار به نظر نمی‌رسد ولی استاد فروزانفر سه غزل دیگری را که مطلع آن‌ها ذکر شد و همین خصوصیات را دارند، آورده‌است ولی این غزل از قلم ایشان افتاده‌است.

نتیجه‌گیری

شیوه کار استاد فروزانفر در تصحیح، انتخاب یکی از پر حجم‌ترین و نه معتبرترین نسخه و مقابله دیگر نسخ با آن بوده‌است، هرچند در این امر هم، دقت کافی صورت نگرفته‌است و هر جا غزل تازه‌ای یافت شده به شمار غزل‌های نسخه اساس اضافه شده و این دیوان چاپی جامع غزل‌های نسخ دیوان کبیر است. البته گاهی هم بدون دلیل غزلی حذف شده‌است مثل غزل «ز شمس‌الدین مخدومی قدح آر». نسخه بدل‌ها گاه حتی در موارد لزوم حذف شده و گاه نسخه بدل‌های اشتباه و گمراه‌کننده در زیرنویس غزل‌ها آمده‌است؛ برای مثال در مورد نسخه نخجوانی به تنهایی حدود ۴۰۰ غزل مقابله نشده، ولی در زیرنویس استاد فروزانفر گفته‌شده این ۴۰۰ غزل را نخجوانی ندارد.

روش علمی در تصحیح چنین دیوانی که نسخ آن مشوش است و همه نسخه‌ها کامل نیستند و بیشتر نسخ معتبر، گزیده دیوان هستند، باید به عکس باشد؛ یعنی باید آغاز تصحیح از نسخ کم‌حجم

به طرف نسخ پر حجم باشد تا به این روش غزل‌های معتبر و اصیل مشخص شود و ضبط نسخ معتبر ترجیح داده شود.

بعد از تصحیح استاد فروزانفر از دیوان کبیر، تصحیح انتقادی در این مورد انجام نشده است. کسانی که در این زمینه پژوهش کرده‌اند، یکی دکتر توفیق سبحانی است که یکی از پر حجم‌ترین و نه معتبرترین نسخه را حروف‌چینی و چاپ کرده و هیچ‌گونه مقابله‌ای با نسخ دیگر انجام نداده‌اند. دیگر دکتر شفیع کدکنی است که در مقدمه گزیده دو جلدی خود، ضرورت تصحیح دوباره دیوان کبیر را یادآوری کرده‌اند؛ اما خود به ضبط غزل‌های دیوان مصحح فروزانفر پایبند بوده و در مواردی با توجه به نسخه بدل‌های استاد فروزانفر، بیت‌هایی را اصلاح کرده‌اند و رهنمون نگارندگان به تصحیح دوباره غزلیات شمس شدند.

در این پژوهش با بررسی غزل‌های تک نسخه قونیۀ ۷۷۰ یا فذ به این نتیجه رسیدیم که این نسخه برای اساس قرار گرفتن در تصحیح دیوان کبیر، نسخه معتبری به حساب نمی‌آید. با بررسی غزل‌هایی که از نظر نسخه‌شناسی، نسخ معتبر آن‌ها را تأیید نمی‌کردند و یا غزل‌ها در دیوان دیگر شعرا یافت شدند، یا این که ابیاتی از غزلی دیگر بودند که نباید آن‌ها را به عنوان غزلی مستقل به حساب آورد، تا حدودی به بعضی از اشکال‌های نسخه قونیۀ ۷۷۰ یا فذ اشاره کردیم. اما ذکر این نکته نیز حایز اهمیت است که در حین تصحیح نیز اصالت پاره‌ای از ابیات در نسخ دیگری چون نسخه قره‌حصار بر نسخه قونیۀ ۷۷۰ ترجیح داشت که این هم می‌تواند، دلیل دیگری باشد که نباید نسخه قونیۀ ۷۷۰ به عنوان نسخه اساس در نظر گرفته می‌شد. این نکته قابل توجه است که غزل‌هایی که در این مقاله معرفی شده‌اند، در دیگر نسخ پر حجم دیوان کبیر هم نیامده بودند. تعداد نسخه‌هایی که تعداد غزل‌های آن‌ها چشمگیر است، پیش از این معرفی شدند، پاره‌ای از غزل‌های این نسخ نیز بعد از تحلیل و تصحیح مجدد از لحاظ اعتبار بررسی خواهند شد ولی غزل‌هایی که در این مقاله به عنوان غزل تک نسخه قونیۀ ۷۷۰ یا فذ تحلیل شدند، در هیچ نسخه دیگری نیامده‌اند.

پی‌نوشت

۱. بیت سوم را چت و مق و رض ندارند، یعنی سفها سوی... .
۲. عطار هم قصیده‌ای با همین مطلع دارد (ر.ک: عطار، ۱۳۹۲: ۶۷۷).
۳. درباره این غزل و شباهت ابیاتی از آن با سرودهای از رودکی مراجعه کنید به مقاله «بررسی انتساب شش غزل از دیوان کبیر به مولوی» در مجله گوهر گویا، سال یازدهم، شماره ۳، پیاپی ۳۴.
۴. بیت اول تضمینی از حدیقه سنایی است (ر.ک: سنایی، ۱۳۸۷: ۶۷۵).

۵. در صفحات ۲۲۵ و ۶۱۵ آمده و در صفحه ۲۲۵، ۱۳ بیت و در صفحه ۶۱۵ یک بیت کم دارد.

۶. رض ۴ مخفف نسخه آستان قدس رضوی است، که جزء نسخ استاد فروزانفر نبوده است. این نسخه شباهت فراوانی با نسخه چستریتی (چت) دارد.

۷. در دیوان چاپی استاد فروزانفر تعداد معتابهی غزل دیده می شود که به دوپاره تقسیم شده، تحت دو شماره متفاوت آمده و گاه از یکدیگر دور افتاده اند، درحالی که در نسخ خطی یک غزل واحد بوده اند. غزل ۴۶۳ و غزل ۴۶۴ با مطلع «نوبت وصل و لقاست نوبت حشر و بقاست» از جمله چنین غزل هایی هستند که در حقیقت یک غزل واحد بوده اند و در چاپ استاد فروزانفر به دو غزل منفک تبدیل شده اند. بنابراین تعداد اییات این دو غزل بر روی هم ۲۰ بیت است. برای اطلاعات بیشتر مراجعه کنید به مقاله «بررسی نسخه شناسی و سبک شناسی غزل آواز عشق» از نگارندگان، در مجموعه مقاله های همایش ملی بررسی موضوعی کتاب های درسی زبان و ادبیات فارسی.

۸. مخفف نسخه مرعشی است که این نسخه را استاد فروزانفر نداشته اند.

۹. جن ۱ مخفف جنگ حالت افندی است که غزل های معتبر و اصیلی از دیوان کبیر و غزلیات سلطان ولد دارد.

۱۰. فذ: برافتد بر تو.

۱۱. فذ: بی تی.

۱۲. فذ، مق: دینار.

۱۳. بیت سوم را چت و مق و رض ندارند، یعنی سفها سوی ...

۱۴. فذ: نحر.

منابع

کتاب ها

انوری، اوحدالدین (۱۳۳۷) *دیوان انوری*، به تصحیح مدرس رضوی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

سنایی، محدود بن آدم (۱۳۸۷) *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*، تصحیح مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.

شیخ بهایی، محمد بن حسین (۱۳۸۸) *کشکول*، کوشش و مقدمه و ترجمه صادق برزگر، قم: صبح پیروزی.

عطار، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۲) *دیوان عطار نیشابوری*، به سعی و تصحیح مهدی مدائنی و مهران افشاری، تهران: نشر چرخ.

غزنوی، سید حسن (۱۳۶۲) دیوان سید حسن غزنوی، با مقدمه و تصحیح مدرّس رضوی، تهران: اساطیر.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۶۳) کلیات شمس یا دیوان کبیر، ۱۰ جلدی، تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: دانشگاه تهران.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۹) کلیات شمس تبریزی، نسخه قونیه، ۲ جلدی، توضیحات، فهرست و کشف الایات توفیق هـ. سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

مقالات

خلیلی جهرمی، الهام؛ نیری. م؛ رزمجو بختیاری. ش. (۱۳۹۴). بررسی نسخه‌شناسی و سبک‌شناسی غزل آواز عشق. پرنیان سخن، مجموعه مقاله‌های همایش ملی بررسی موضوعی کتاب‌های درسی زبان و ادبیات فارسی، ۶۲۶-۶۱۱.

سبحانی، توفیق هـ (۱۳۸۶). دیوان کبیر قونیه و کلیات شمس استاد فروزانفر. ادب‌پژوهی، ۲۱(۲) ۹۵-۱۱۵. Dor: 20.1001.1.17358027.1386.1.2.6.5

مشتاق‌مهر، رحمان. (۱۳۸۸ الف). نگاهی به حواشی کلیات شمس بر اساس نسخه مورّخ ۷۷۰ به تصحیح دکتر توفیق سبحانی. کتاب ماه ادبیات، ۲۶(۲۶) ۷۶-۹۱.

مشتاق‌مهر، رحمان. (۱۳۸۸ ب). نگاهی دیگر به نسخه قونیه و تصحیح فروزانفر از کلیات شمس. ادب‌پژوهی، ۳(۸ و ۷)، ۲۳۰-۲۰۷.

مشتاق‌مهر، رحمان. (۱۳۹۱). تا تصحیح نهایی دیوان کبیر: نسخه قونیه یا تصحیح فروزانفر؟ (بررسی انتقادی چاپ نسخه قونیه). ادبیات عرفانی، ۴(۶)، ۱۴۳-۱۷۹. doi: 10.22051/jml.2013.90

نیری، محمدیوسف، خلیلی جهرمی، الهام، رزمجو بختیاری، شیرین. (۱۳۹۶). بررسی انتساب شش غزل از دیوان کبیر به مولوی. پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، ۱۱(۳)، ۱-۱۸. doi: 10.22108/jppl.2017.83144.0

نسخ خطی

آستان قدس رضوی، نگهداری شده در کتابخانه آستان قدس رضوی، به شماره ۴۷۷۰.

اسعد افندی، نگهداری شده در کتابخانه اسعد افندی در سلیمانیه، به شماره ۲۶۹۳.

بریتانیا، نگهداری شده در کتابخانه موزه بریتانیا، فیلم ۸۵۳ دانشگاه تهران.

بلدیة استانبول، نگهداری شده در کتابخانه بلدیة استانبول، به شماره ۱۷.

چستربیتی، نگهداری شده در کتابخانه مستر چستربیتی، فیلم ۴۳۴۱ دانشگاه تهران.
حالت افندی، جنگی است مشتمل بر اشعار مولانا و سلطان ولد، نگهداری شده در کتابخانه
حالت افندی، فیلم ۵۵۸ دانشگاه تهران.

- قره حصار، نگهداری شده در کتابخانه گدک احمدپاشا در افیون قره حصار، به شماره ۱۶۰۵.
قره حصار، نگهداری شده در کتابخانه گدک احمدپاشا در افیون قره حصار، به شماره ۱۵۸۷.
قونیه کم حجم، نگهداری شده در موزه قونیه، به شماره ۲۱۱۳.
قونیه پر حجم، نگهداری شده در موزه قونیه، به شماره ۷۰.
قونیه ۷۷۰، نگهداری شده در موزه قونیه، به شماره ۶۸ و ۶۹.
مرحوم حاجی محمد نخبوانی، نگهداری شده در کتابخانه ملی تبریز، به شماره ۳۶۲۱.
مرعشی، نگهداری شده در کتابخانه آیت الله مرعشی، به شماره ۱۳۲۶۴.
نافذ پاشا، نگهداری شده در کتابخانه نافذپاشا، فیلم شماره ۶۰۲ دانشگاه تهران.
نورعثمانی، نگهداری شده در کتابخانه حسن عالی بک یوجل، به شماره ۱۲۹۲۷.

References

Books

- Anuri, Ohaduddin (1958) *Diwan Anuri*, edited by Modares Razavi, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Attar, Mohammad Bin Ibrahim (2012) *Diwan Attar Nishaburi*, edited by Mehdi Modaini and Mehran Afshari, Tehran: Chakh Publishing.
- Ghaznavi, Seyyed Hassan (1983) *Divan of Seyyed Hassan Ghaznavi*, with an introduction and correction by Madras Razavi, Tehran: Asatir.
- Molavi, Jalaluddin Mohammad (1984) *Kolliyat Shams or Diwan Kabir*, 10 volumes, corrections and footnotes by Badi al-Zaman Forozanfar, Tehran: University of Tehran.
- Molavi, Jalaluddin Mohammad (2010) *Kalyat Shams Tabrizi*, Konya edition, 2 volumes, explanations, list and discovery of Tawfiq's works. Sobhani, Tehran: Cultural Artifacts Association.
- Senai, Majdod bin Adam (2008) *Hadiqa al-Haqiq and Shariah al-Tarqa*, edited by Modares Razavi, Tehran: University of Tehran.
- Sheikh Bahai, Muhammad bin Hossein (2009) *Kashkul*, effort and introduction and translated by Sadegh Barzegar, Qom: Sobh Pirouzi.

Articles

- Khalili Jahrami, Elham; Nyeri M; Razmjo Bakhtiari.sh. (2014). Review of the etymology and stylistics of Avaz Eshgh Ghazal. *Parnian Sokhon, collection of articles of the national conference on thematic review of Persian language and literature textbooks*, 611-626.

Mushtaq Mehr, Rahman. (2011). Until the final correction of Diwan Kabir: the Konya version or the Forozanfar correction? (Critical review of the Konya edition). *Mystical Literature*, 4(6), 143-179 doi: 10.22051/jml. 2013.90.

Mushtaqmehr, Rahman. (2009 A). A look at the margins of Kollayat Shams based on the version dated 770 corrected by Dr. Tawfiq Sobhani. *Book of Literature Month*, (26) 91-76.

Mushtaqmehr, Rahman. (2009 B). Another look at the Konya version and Farozanfar's correction of Shams's collections. *Literary Studies*, 3(7&8), 207-230.

Niri, Mohammadyoussef, Khalili Jahormi, Elham, Razmjo Bakhtiari, Shirin. (2016). Examining the attribution of six ghazals from Divan Kabir to Molavi. *Mystical Literature Researches (Gohar Goya)*, 11(3), 1-18. doi: 10.22108/jpll.2017. 83144.0

Sobhani, Tawfiq H. (2006). Diwan Kabir of Konya and Shams College of Professor Forozanfar. *Literary Studies*, 1(2) 95-115. Dor: 20.1001.1.17358027.1386 .1.2.6.5

Manuscripts

Asad Effendi, stored in the Asad Effendi library in Sulaimaniyah, number 2693.

Astan Quds Razavi, stored in the library of Astan Quds Razavi, number 4770.

Britannia, kept in the British Museum Library, film 853, University of Tehran.

Chesterbeatty, kept in Mr. Chesterbeatty's library, film 4341, University of Tehran.

Konya 770, kept in the Konya Museum, No. 68 and 69.

Large volume of Konya, kept in Konya Museum, No. 70.

Marashi, stored in the library of Ayatollah Marashi, number 13264.

Municipality of Istanbul, kept in the library of Istanbul Municipality, No. 17.

Nazef Pasha, kept in the library of Nazef Pasha, film number 602, University of Tehran.

Noor Osmani, stored in Hasan Ali Bek Yojal Library, No. 12927.

Qarahisar, stored in the library of Gedak Ahmadpasha in Afion, Qarahisar, under number 1605.

Qarahisar, stored in the library of Gedak Ahmadpasha in Afion, Qarahisar, numbered 1587.

Small size Konya, kept in Konya Museum, No. 2113.

The late Haji Mohammad Nakhjavani, kept in Tabriz National Library, number 3621.

The state of Effendi is a war consisting of the poems of Maulana and Sultan Volad, kept in the library of State of Effendi, film 558 of Tehran University.

Scientific Quarterly of Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts
(Dehkhoda)

Volume 14, Number 53, Fall 2022, pp. 314-341

Date of receipt: 24/4/2020, Date of acceptance: 31/7/2021

(Research Article)

DOI: [10.30495/dk.2022.1898230.1901](https://doi.org/10.30495/dk.2022.1898230.1901)

۳۴۱

Studying and Analysing Forouzanfar's basic manuscript in edition of Divan-e-Kabir

Dr. Shirin Razmjoo Bakhtiari¹, Dr. Elham Khalili Jahormi², Dr. Mohammad Youssef Nayeri³

Abstract

Mevlana's Divan-e Kabir is one of the pivotal texts in mystical researches. In the last fifty years, the critical edition of Divan by Froozanfar has been the base for all the literary researches done on Mevlana's ghazals. However, the textual authenticity of this edition is under question. The method of Professor Forouzanfar's edition and selection Konya 770 manuscript as the basic version has been studied and investigated critically, in this article. There are different points of view about Manuscript of Konya. In this article, the authors have precisely described Manuscript of Konya and have enumerated the criticisms that are available about it. In addition, the authors mention some Ghazals that are not authentic, because these are not mentioned in other authentic manuscripts. These Ghazals have been just written in Konya 770 manuscript, although that was expected other manuscripts that have a majority of ghazals, include these ghazals, too. Among these Ghazals, some of them are not cited by Mevlana, and some of the verses should not be regarded as an independent ghazal, because, these verses are in the middle of another ghazals. Studying these Ghazals illuminate that Konya770 (Faz) are not authentic enough to be the basis of Forouzanfar's edition. The reasonable method of edition for Divan-e-Kabir according to different manuscripts that are not complete is to select ones that are low-volume but are authentic.

Keywords: Divan-e-Kabir, Mevlana, Konya manuscript, Edition, Forouzanfar.

¹. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Urmia University, Urmia, Iran. Sh.razmjoo@urmia.ac.ir

². Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran. (Corresponding author) Khalilijahromi115@yahoo.com

³. Professor of the Department of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran. m.nayeri110@yahoo.com